

Кичка КУСЕВА-ПЕРСЕНСКА

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

**ЕВГЕНИЯ МАРС И АНА КАРИМА – ОТНОВО ЗА ПИСАТЕЛКИТЕ
И КАНОНА**

Kichka KUSEVA-PERSENSKA

Paisij Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria

**EVGENIYA MARS AND ANA KARIMA – AGAIN FOR THE FEMALE
WRITERS AND THE LITERARY CANON**

The text analyses the work of the writers Evgenia Mars and Ana Karima against the background of the already established Bulgarian literary canon in order to discuss the reasons why the two writers remain unnoticed today and their writing cannot claim a place “next to” or “among” the actually valuable works of Bulgarian national literary fiction. The parallel review of these two female writers is justified by the fact that they appear synchronously in the literary space and each of them has her role in the breaking of the status quo in Bulgarian publicity back then. Analysing their strategies for participation in the literary developments at the time, we can characterise two “female models” for integration in the community of writers – the one connected with Evgenia Mars, shows intentional following and execution of the recommendations of the famous master author (Ivan Vazov), and the other road, the example of Ana Karima, implies imitation and simultaneously confrontation with established authors like Pencho Slaveykov and Petko Todorov.

Ключови думи: жени писателки, женско творчество, литературен канон

Keywords: female writers, women’s writing, literary canon

Днес творбите на Евгения Марс и на Ана Карима не са популярни сред широката публика. А двете авторки са от първите представителки на нежния пол, опитващи се да заемат позиции в българското литературно пространство от началото на ХХ век, доминирано от мъже писатели. Така или иначе, създаденото от Марс и от Карима не успява да се вмести в списъка със знакови литературни произведения, задаващ съдържанието и границите на българския канон (нещо, което постигат писателки като Дора Габе и Елисавета Багряна). „Останали в маргиналните полета на литературната история, текстовете, писани от жени, изграждат един паралелен корпус, който има нужда да бъде подреден, за да стане видим“ (Вачева 2013: 67). Сред задачите на настоящата работа е

да се обгледат някои качества, а и недостатъците на сътвореното от Карима и Марс именно за да се помогне при „подредбата“ на наличностите в специфичния текстови корпус, за който говори Албена Вачева.

Мислейки за „канона“, тук ще имаме предвид предложеното още от Михаил Арnaudов дефиниране на понятието: „творчески личности и значителни произведения, които намират общо признание в дадено общество и които стават с течение на времето „класически“ – поне в историята на дадена национална литература“ (Арnaudов 1922). За Арnaudов в местния канон съвсем „естествено“ се вписват Ботев, Вазов, Захари Стоянов, Яворов, Славейков, Кирил Христов, Теодор Траянов – както се вижда, в този проект за канон отсъстват имена на жени писателки, въпреки че, когато е опубличен въпросният проект, вече са налице художествени текстове (освен на Марс и на Карима) и на Мара Белчева, Екатерина Ненчева, Роза Попова, Дора Габе... Жените писателки дълго остават в „списъка на отсъстващото“ (ще си позволим да използваме характерния образ от популярната студия на Александър Кьосев). Макар в края на XIX и началото на XX век у нас да зачестяват публикациите (лирика и проза) на жени авторки, тогавашните литературноисторически и литературнокритически изображения на родната художествена продукция (А. Теодоров-Балан, д-р Кръстев, Пенчо Славейков, Михаил Арnaudов, Боян Пенев) не регистрират „женското творчество“ и (поне донякъде) предопределят дълголетното му не-присъствие в териториите на „най-стойностното от националното словесно наследство“.

Конструирането на каноничния корпус от авторски имена и заглавия е резултат от работата на образователните институции и на литературната критиката, а и на моделираните от тях вкусове, убеждения, потребности и представи на националната възприемателска аудитория. Като разглежда творчеството на Карима и на Марс на фона на утвърдения вече български литературен канон, настоящият текст се опитва и да коментира причините, поради които двете писателки остават непознати днес, а създаденото от тях не може да претендира за място „до“ или „сред“ „действително ценните“ родни художествени произведения.

Съпоставката между, от една страна, съчиненията на нашите авторки, и от друга – признатите за националнозначими текстове помага, за да се обмисли и доколко е възможно да се развие и утвърди „друга“ (женска) специфика при представянето на света, на личното светоусещане. Всъщност „(...) „женското“ (...) писане се стреми към идентификация с канона (който е конструиран от мъже – б.м.), възприет като универсален изразител и гарант“ (Кирова 2009: 12) за признание и успех в (мъжките) писателски редици. Тоест рязкото различаване от „образците“ и чрез създаването на собствена специфична (феминистична), „независима“ текстовост (поне у нас и на границата между XIX и XX век) е проблематично като ход към достолепната литературна публичност.

Успоредното разглеждане на творчеството на Марс и Карима е оправдано, от една страна, поради факта, че те се появяват синхронно в литературното

пространство с белетристични творби (жените писателки преди тях се изявяват основно в областта на лириката), а от друга – всяка от тях има своята роля при разчупването на патриархалния ред и статуквото в тогавашната българска публичност. Анализирайки стратегиите им за включване в литературната събитийност на времето, можем да очертаем два „женски модела“ за интегриране в съсловието на пишещите. Едната авторка афишира себе си като кротко и съзнателно изпълняваща препоръките на виден учител творец. Другият път предполага подражание на и едновременно с това конфронтация с утвърдени авторитети.

Скромната и с аристократично излъчване Евгения Марс не бърза да наложи визията за себе си като за писателка още при публикуването на първите ѝ текстове. Но пък създава в дома си литературен салон, където са канени и присъстват утвърдени за времето си личности от културно-литературните среди като И. Шишманов, Ст. Михайловски, Ц. Церковски, естествено Вазов, а и ред други представители на нашия духовен елит от началото на ХХ век. Само че въпреки специфичния „ход“, въпреки подкрепата на Вазов неговата „ученичка“ Евгения днес остава малко известна като писател, а е повече популярна като „приятелката“ и „въдъховителката“ на Поета, като лице от рубриката „интересни факти из личния живот на Патриарха на българската литература“.

Иван Вазов, всепризнатият още приживе авторитет в литературата ни, съветва своята ученичка Евгения Марс да остави социалните сюжети на господата, а тя да се занимава като писателка със сърдечните неща. Младата авторка се стреми да изпълнява точно съветите на своя именит учител и да изобразява най-вече „чувства“ в своите художествени текстове. Под негово ръководство и с негова подкрепа Марс създава разказите от второто си сборно издание „Лунна нощ“ (1909). Първоначално те са публикувани в авторитетното издание „Българска сбирка“ и в списание „Духовна пробуда“, което излиза в Пловдив (т.е. Марс получава изява и в двата културни центъра на България от началото на ХХ век). Творби като „Лунна нощ“, „Първият глас“, „Майка“, „Сълзи“, „Във вълните“ се опитват да пресъздадат любовта, разочарованията на младостта или пък социално обусловените страдания на личността. Произведенията не впечатляват с оригинални решения в структурно-композиционно отношение, с интересни сюжетни находки. Все пак в сравнение с текстовете от първия сборник на Марс „Из живота“ (1906) тук езикът, стилът са по-обработени; постигната е яснота на изказа, което прави текстовете по-четивни и дава възможност на читателя в по-висока степен да съпреживее изобразяваните душевни състояния. В тези творби социалното присъства, доколкото мотивира емоции и обуславя терзанията на личността.

През 1910 г. Марс издава и „Буря“ – творба, определена от авторката като „социална повест“. Но социалното тук почти отсъства. Сюжетът е изграден около разпадащите се заради друга жена отношения в семейството на

Борис и Анна. На преден план е страданието на предадената, измамената съпруга и жена, която трябва да се примири със своята съдба заради децата си. И в този белетристичен опит, въпреки споделената амбиция за създаването на „социална творба“, надделяват сантименталното звучене и ангажираността с частния свят.

Патриархът, помагайки на г-жа Марс да стане творец, постулира границите на „нормалното“ като проблемно-тематичен и емоционален състав за художествените текстове на една авторка. Докато Марс създава произведения, които отговарят на насоките и изискванията на нейния учител, за да се впише в неговата представа за жена творец (и по този начин не напуска територията на стереотипа за „женско писане“), то Вазов публикува ред текстове с национално-историческа и социална тематика – романа „Светослав Тертер“ (1907), комедията „Службогонци“ (1904) и историческите драми „Борислав“ (1909), „Към пропаст“ (1910), „Ивайло“ (1913), също историческия цикъл „Легенди при Царевец“ (1910), сборника с лирически текстове, възвеличаващ силата и мощта на българина „Под гръма на победите“ (1914). Тоест Вазов насочва Марс да създава творби за „сърдечните неща“, а сам той пише текстове, които отговарят на „по-високата“ (от гледна точка на историческия момент) обществена поръчка на времето, като и по този начин добива писателска популярност, потвърждава присъствието си в списъка на „каноничните“ автори. Народният поет съветва младата писателка да не се занимава с темите, които на самия него са донесли успех и признание, съветва я да пише „точно и само като жена“, да пише, както се очаква от една жена да пише. Да, Вазов съдейства на Марс да стане писателка, но чрез насоките си също така я и „затваря“ в друго, отделно пространство, по презумпция различно от това, където пребивават големите, истинските писатели. Писателите мъже.

Докато Марс твори, подкрепяна от своя учител, тя се съобразява с неговите съвети, остава вярна на неговите представи за това как и за какво би могла да пише една жена. И трите ѝ драми „Божана“, „Магда“, „Грешница“ (първите две са поставени на сцената на Народния театър с протекцията на Вазов) тематично и сюжетно остават в границите на „предписанията“ на именития ментор. Но след неговата смърт Евгения се насочва към това, което той е смятал за „неподходящо“ поле за женска изява – към социалната проблематика. Последните ѝ два сборника с разкази „Белите нарциси“ (1924) и „Човекът в дрипи“ (1935) интерпретират актуални за времето си проблеми – ужаса от войната и социалното страдание на човека в обществото. Само че Вазовите уроци вече не могат да бъдат избрити: основното звучене на творбите си остава сантиментално.

Подкрепата и съветите на големия писател Вазов не помагат на жената писател Евгения Марс да попадне в каноничното пространство на националната художествена словесност; авторката остава в маргиналията на литературната история. Но опитът ѝ за писателска релизация е все пак знак и за появата на

нов (в социалнопсихологически план) хоризонт пред българската жена от края на XIX и началото на XX век, на нова идея за женско себеосъществяване и постигане на признание.

Време е да обърнем внимание и на начина, по който Ана Карима се опитва да се нареди сред важните личности в литературния ни живот. За разлика от Марс, която влиза в литературното поле плахо, но благодарение на известния си учител се вписва в литературно-културните среди от началото на XX век, „равноправката“ Ана Карима винаги е виждала себе си като писателка – тя още от дете мечтае да бъде точно такава¹.

Карима не разчита на лична обвързаност с утвърден художник на словото, който да я насочва и подкрепя в литературната ѝ кариера (т.е. при нея не се реализира моделът „именит учител – начинаеща писателка“). Тя избира да следва тенденцията, зададена чрез публикуването на Славейковите „Змейново любе“ (1892), „Чума̀ви“ (1892), „Неразделни“ (1895) в списание „Мисъл“ – тенденцията фолклорното да се функционализира като основа на модерното художествено творчество. Някои от белетристичните ѝ творби са обвързани именно с фолклорни мотиви и образи; точно тези свои текстове Карима сочи като репрезентабилни за нейното творчество.

Авторката даже влиза в съревнование с Петко Тодоров като писател, който реализира проекта за възраждане и своеобразно включване на фолклора в литературата. Убедена е, че тя е дала идеята на Петко Тодор за обработката на народни мотиви в литературно-художествени текстове².

В брой 4. на сп. „Мисъл“ от 15 февр. 1897 г. в списъка на произведения, които няма да бъдат отпечатани, се открива и разказът на Карима „Али беговица“. Към това заглавие специално е приложено обяснение защо текстът няма да бъде поместен в списанието: „Прелестен сюжет, но съвсем неумела разработка. Ще бъде напечатан с готовност, ако авторът даде своето съгласие за „немилосърдно“ отношение към ръкописа. За редакцията е непонятна тая тайнственост, в която се укрива авторът“.

Белетристката очевидно не е позволила текстът ѝ да бъде редактиран – не откриваме разказа ѝ и в следващите броеве на списанието. Тя държи на твор-

¹ „Захласната в четене на книги и в мечтите да стана поетеса, бях решила да не губя време с алгебра...“ – В: А. Карима. Към просвета и култура. Спомени от стара София, печатница „Пирин“, София, 1943, с. 4.

² „Най-силно, обаче, впечатление оказа „Али беговица“ (разказ по народни мотиви на Ана Карима – бел. моя) на П. Ю. Тодоров. Той писмено изрази на мене възторга си и държа две сказки за „Али беговица“. Той ми разказ отвърна П. Тодоров от пътя, по който вървеше в своите разкази, а няколко месеца по-късно, когато му изпратих в странство от Одрин преписана песента за майстор Манол с идеята ми да я използвам, П. Тодоров окончателно тръгна с мен в използване народната песен. Заработихме аз над моя разказ „Янин извор“, а П. Тодоров над „Зидари“.“ – В: А. Карима. Разкази на народни мотиви, второ допълнено издание, Предговор, печатница С. М. Стайков, София, 1929, с. 2.

бата си такава, каквато е, и ѝ намира друга трибуна – списание „Ново време“ на Димитър Благоев. Своенравната и горда „равноправка“ се отказва от възможността да получи подкрепа от едни от авторитетите в областта на словесното изкуство от онзи период. Тя не само не позволява да се намесят в текста ѝ, но и явно се конфронтира с тях. Между редакторите на изданията „Мисъл“ и „Ново време“ (д-р Кръстев и Д. Благоев) съществува междуличностна и идейна вражда във връзка с някои социално-политически въпроси. Поместването на текста на Карима в изданието на Димитър Благоев е знак и за противопоставянето ѝ спрямо мнението на хората от „Мисъл“ за нейния текст и за нея като автор.

Така или иначе, Славейков и Петко Тодоров, от една страна, и Карима – от друга – работят успоредно за претворяването на фолклорното наследство в новата българска авторска текстовост. Идилията „Мечкар“ на Тодоров и разказът „Али-беговица“ на Карима (по-ранен от творбата на Тодоров) работят с фолклорния мотив за любов между млада, красива българка и друговедец, чужд на нашия етнос мъж (съответно циганин и мюсюлманин). „Зидари“ (Петко Тодоров) и „Янин извор“ (Карима) тематизират вграждането на девойка (или на нейната сянка) в основите на сграда, за да бъде тя устойчива спрямо природни стихии и времето. Но докато драмата на Тодоров завършва трагично с вграждането смърт на жертвата, то финалът у Ана Карима потвърждава виталността, вечния живот (от мястото, където е вградена девойката, бликва извор, който всяка година отново и отново събира селото). Идилията „Змейно“ на П. Тодоров и „Змейови кладенци“ на А. Карима пък представляват авторски обработки на мотива за младеж (респективно девойка), залюбен(а) от змеица/змей...

Текстовете с фолклорна основа на еманципантката Ана са творбите, чрез които тя се опитва да се утвърди като писател в литературата ни. Затова авторката последователно популяризира точно тях. След първото отпечатване на „Али беговица“ през 1897 г. Карима включва произведението в сборното си издание „Разкази, т. 1“ (1906), както и в двете издания на „Разкази на народни мотиви“ от 1917 и 1929 г. Освен „Али-беговица“ още една творба по фолклорни мотиви на Карима е много настойчиво афиширана от авторката – „Янин извор“ – текстът, чийто фолклорен „прототип“ е същият като този на „Зидари“ от П. Ю. Тодоров. Разказът „Янин извор“ е поместен в сборните издания на авторката от 1906, 1917 и 1929 г., отпечатан е в самостоятелно книжно тяло през 1941 г. и е преработен в „битовата драма“ „Янин извор“, излязла през 1939, но непоставяна на сцената на Народния театър.

И така, реализирайки проекта за самата себе си като писателка, Карима многократно се опитва да наложи определени свои произведения в културното пространство. Обаче, въпреки че и те осъществяват модерната програма за обвързване на личното творчество с българския фолклор, авторката им не остава в литературноисторическата памет с образ, поне в известна степен приближаващ я към фигурите на Пенчо Славейков и Петко Тодоров.

Все пак като своеобразно признание за стойността на произведенията ѝ с фолклорна основа можем да тълкуваме отпечатването на два разказа на Карима в списание „Българска сбирка“ – „Юнак Гюро“ и „Майстор Манол“. От една страна, жестът е вид подкрепа за авторката, от друга – и „зад“ този избор на изданието можем да подозираме не само чисто естетически, чисто литературни причини (авторите около „Българска сбирка“ не са в безпроблемни отношения с редакторите на „Мисъл“).

Въпреки подкрепата, която получава Евгения Марс, въпреки „уцеления“ от Карима престижен за времето литературен модел („назад към фолклора“), двете писателки остават в сянката на „значимите текстове“. И „встрани“ спрямо значимите литературни години.

„Важността на годината като литературно-критически формат нараства в увеличаващото се производство на художествени факти, формиращо сравнително обилие на литературни актове (книги, публикации, поява на нови издания и пр.)“ (Дойнов 2009: 38). Именно синхронността на една (по-)изобилна художествена продукция поражда нуждата от критически ориентири за четящите. „Литературният преглед от началото на ХХ век е едновременно и фондообразуващ, и йерархизиращ инструмент (...). Прегледът представлява разгърнат актуален списък, който веднага влиза в режим на теоретическа и историко-културна йерархизация“ (Дойнов 2009: 39).

„През 1907 г. се забелязва функционирането на *канонобразуваща среда* (к.а.) (...) Годишните прегледи стават част (при това съществена!) от тази канонобразуваща среда, която е в процес на динамично моделиране и производство на (предварителни) образци“ (Дойнов 2009: 41). Първите сборници на авторките излизат година преди знаковата за художествената ни словесност 1907 г. „Из живота“ на Марс и „Разкази, т. 1“ на Карима, отпечатани през 1906г., остават в сянката на текстове като „Светослав Тертер“ и „Иван Александър“ на Вазов, „Епически песни“ и „Сън за щастие“ на Пенчо Славейков, „Безсъници“ на Яворов, алманаха „Южни цветове“ – все книги на 1907 г. В едни от първите емблематични списъци на канонобразуването по страниците на авторитетни издания изданията на писателките не са „отчетени“ – факт, който предвещава „забравата“ им. Така важната за литературния ни развой година за авторките Карима и Марс се оказва „време разделно“, тя „поглъща“ текстовете им и ги изпраща в маргиналното, извън обхвата на националната памет³.

Фактор при конструирането на каноничния списък с авторски имена и заглавия са и компилативните сборници, представящи определен литературен жанр (или тема, или естетическа концепция, или школа), антологичните кон-

³ В по-късни „литературни списъци“ по страниците на периодични издания се откриват имената и творбите на Марс и Карима, но като че ли присъствието им е маркирано просто като факт от изтеклата година, а не като значимо художествено събитие.

струкции. „Антологията е едновременно литературна и металитературна форма, тя е вид елитарен подбор, подреждане и представяне на автори и творби. И като такава се явява една от възможните обективации на литературния канон, на неговата идеална цялост. Антологията е инструмент на отсяване и съхраняване на имена и текстове, който позволява на литературата да мисли самата себе си; тя е форма на свободно артистично изразяване, но и на институционално разчертаване на литературното поле“ (Курташева 2012: 7). „Антологията (...) може да се разгледа като конкретизация на канона, като тясно негово възплъщение в областта на част от литературата, но в един по-различен ракурс се явява и в ролята на самостоятелен, независим миниканон, т.е. взаимоотношението им става като между паралелни светове. Този миниканон понякога може да добие такава самостоятелност, че дори да противодейства на големия Канон или най-малкото да се намества в пукнатините му, ускорявайки по този начин неговото раздробяване и регенерирането му в по-други параметри“ (Трендафилов 1998: 176).

В началото на XX век, в периода на доминация на мъжете писатели в литературната среда, е естествено жените авторки рядко да присъстват в подобни сборни издания, участващи в конструирането на литературното каноничното поле. Но все пак се появяват и „пробиви“. Творби на писателки биват включвани от редакторите в компилативни книги. Например в сборника „Одрин – Чаталджа“, чийто редактор е Вазов и който сборник е издаден през 1914 г. по повод войната 1912–1913, е поместен разказът „Далеко“ на Ана Карима (тук не е включен текст на любимата Вазова ученичка Марс). „Равноправката“ получава и друго своеобразно признание за писателските си умения през 1922 г., когато е издадена антологията „Българска белетристика“ (редактор Велико Йорданов) – книга, която има претенцията да посочи безспорните, емблематични примери в областта на този литературен жанр. Сред всеизвестни текстове като „Иде ли?“, „Дядо Йоцо гледа“, „Пейзаж“ на Вазов, „Страст“ и „Бай Ганьо у Иречек“ на Алеко Константинов, „Ветрената мелница“, „На оня свят“, „На браздата“ на Елин Пелин, „Белият ескадрон“, „Българка“ на Йордан Йовков и др. се откриват и два разказа на жена: „Али-беговица“ и „Янин извор“ на Ана Карима. Обаче дори това не променя съдбата на двете творби – днес те са непознати за широката аудитория. Спорадичното наместване на тази писателка в „пукнатините“ на младия, конструиращ се все още канон не успява да ѝ осигури постоянно място в трайния и устойчив фонд на националнозначимата текстост.

От своя страна Евгения Марс присъства като авторка в литературно-художествени сборници на Клуба на българските писателки – „Жътва“ (1919) и „Сноп“ (ч. 1 от 1934 и ч. 2 от 1937). Приятелката на Поета не успява да напусне периметъра на отделното „женско“ пространство в литературата; територията на „истински каноничното“ за нея се оказва недостижима. Като писателка Марс остава в очертанятия на един женски миниканон, който дълго съществува паралелно на Големия канон, без да успе да му „препрати“ от своите имена.

„Равноправката“ Ана Карима, която държи да бъде приета в редиците на писателите, получава признание, което като че ли предвещава включването ѝ в списъка именно на Големия, „истинския“ канон. В средата на 20-те години на ХХ век е издаден „Пантеон на българската словесност (от Вазов насам)“. „Пантеонът“ представлява афиш, на който под заглавието, в декоративна рамка, наподобяваща народна шевица, са разположени портретите на 49 български писатели, по-точно – на Иван Вазов плюс 48 творци. Портретът на вече канонизирания „народен поет“ е най-голям и единствен е поставен в елипсовиден овал, медальон, разположен в центъра на целия афиш и малко по-горе от средата на декоративната рамка. (...) Като цяло композицията прилича на „венец“, сплетен от писателските портрети около „овалния“ Вазов.“ (Димитров 2012: 272). Сред 48-те имена на писатели в този „Пантеон“ са включени три жени – Мара Белчева, Дора Габе, Ана Карима. Фактът като че ли създава очакването, че Карима ще бъде допусната сред каноничните. Но времето решава друго – днес никой не я споменава сред авторските индивидуалности, представителни за българската литература.

Евгения Марс и Ана Карима не успяват да се преборят със статуквото от началото на ХХ век. Но усилията им да се утвърдят като писателки в собственото им време маркират поредния опит на българските жени да излязат извън сянката на мъжа – законодател във всички сфери на живота. И до днес творчеството на писателките (поетеси и белетристички), въпреки интереса към „женското писане“, остава затворено в собствен „миниканон“, който обаче осъществява „атаки“ и „пробиви“ в националнозначимия художествен списък от автори и творби. Някой ден обаче литературната история може би ще впише още женски имена (не само познатите ни от учебните списъци) под знака на Канона?

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Арnaudов 1922:** Арnaudов, М. Канонът на българската литература // Пролом, I, № 16-17, 15.11.1922, 493–501; още в <http://liternet.bg/publish9/marnaudov/kanon.htm> , 22.03.2016г. Arnaudov 1922: Arnaudov, M. Kanonut na bulgarskata literature // Prolom, I, № 16-17, 15.11.1922, 493–501.
- Ватова 2009:** Ватова, П. Литературна история, литературен преглед, литературен канон / Представи за българския литературен канон, т. 1, съст. Панайотов, Сивриев, Велико Търново: Фабер, 2009, 135–142. Vatova, P. Literaturna istoriya, literaturen pregled, literature kanon // Predstavi za balgarskiya literature kanon, t. 1, sast. Panayotov, Sivriev, Veliko Turnovo: Faber, 2009, 135–142.
- Вачева 2013:** Вачева, А. В периферията на канона. Българските писателки през първата половина на 20. век, София: Просвета, 2013. Vacheva, A. V periferiyata na kanona. Bulgarskite pisatelki prez parvata polovina na 20. Vek, Sofiya: Prosveta, 2013.
- Димитров 2012:** Димитров, Е. Памет, юбилей, канон. Увод в социологията на българската литература, София: Изток-Запад, 2012. Dimitrov, E. Pamet, yubiley, kanon. Uvod v sotsiologiyata na balgarskata literature, Sofiya: Iztok-Zapad, 2012.

- Дойнов 2009:** Дойнов, П. 1907: литература, автономия, канон, София: „Кралица Маб“, 2009. Doynov, P. 1907: literatura, avtonomiya, kanon, Sofiya: „Kralitsa Mab“, 2009.
- Кирова 2009:** Кирова, М. Жените и канонът: мярката, която не е една. // Неслученият канон. Българските писателки от Възраждането до Втората световна война. Съст. М. Кирова, София: Алтера, 2009, 9–46. Kirova, M. Zhenite i kanonat: myarkata, koyato ne e edna // Neslucheniya kanon. Balgarskite pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna voyna. Sast. M. Kirova, Sofiya: Altera, 2009, 9–46.
- Курташева 2012:** Курташева, Б. Антологии и канон: антологийни модели на българската литература, София: Просвета, 2012. Kurtasheva, B. Antologii i kanon: antologiyuni modeli na balgarskata literature, Sofiya: Prosveta, 2012.
- Ставрев, 2003:** Ставрев, К. Литературно-художествени сборници и антологии 1878–1944. Библиографски указател, т. 1, ч. 1, София: „Марин Дринов“, 2003. Stavrev, K. Literaturno-hudozhestveni sbornitsi i antologii 1878–1944. Bibliografski ukazatel, t.1, ch. 1, Sofiya: „Marin Drinov“, 2003.
- Трендафилов 1998:** Трендафилов, В. Канон и антология// Българският канон? Кризата на литературното наследство. Съст. А. Кьосев, София: ИК „Александър Панов“, 1998, 161–194. Trendafilov, V. Kanon i antologiya // Balgarskiyat kanon? Krizata na literaturnoto nasledstvo. Sast. A. Kyosev, Sofiya: IK „Aleksandar Panov“, 1998, 161–194.